O‘ZBEK ANTROPONIMLARINING SEMANTIK-MADANIY QATLAMLARI VA ULARNING SHAKLLANISH OMILLARI

Zamira Hakimova Xurram qizi, *O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, tayanch-doktoranti, zx.hakimova@uzswlu.uz*

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek antroponimlarining semantik-madaniy qatlamlari, ularning tarixiy shakllanish manbalari hamda nominatsiya jarayoniga ta’sir ko‘rsatuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillar tadqiq etiladi. Shaxs ismlari insonni individuallashtiruvchi atoqli otlar sifatida emas, balki milliy dunyoqarash, qadriyatlar tizimi, diniy e’tiqod, urf-odat va ijtimoiy xotirani aks ettiruvchi lingvomadaniy birliklar sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotning nazariy asosini o‘zbek antroponimikasi va lingvomadaniyatshunoslik sohasidagi ilmiy adabiyotlar tashkil etadi. Ishda tavsifiy, leksik-semantik, etimologik, lingvomadaniy va interpretativ tahlil usullaridan foydalanilgan. Tahlil uchun tanlangan 35 ta ism namunasi yetti shartli semantik-madaniy guruhga ajratilib, ularning mazmuniy motivatsiyasi va madaniy konnotatsiyalari izohlangan. Natijalar o‘zbek antroponimiyasida ezgu tilak va fazilat, diniy e’tiqod, tabiat va estetik tasavvur, himoya va umrboqiylik, ijtimoiy maqom hamda tug‘ilish sharoiti bilan bog‘liq ma’no qatlamlari mavjudligini ko‘rsatadi. Shuningdek, bir ism tarkibida turli til qatlamlariga mansub komponentlar birlashishi va bir antroponim bir nechta madaniy mazmunni ifodalashi mumkinligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: antroponim, o‘zbek ismlari, semantik qatlam, lingvomadaniyatshunoslik, madaniy konnotatsiya, nominatsiya motivi, milliy qadriyat, etimologiya, madaniy kod, etnolingvistika

Kirish. Til xalqning tarixiy tajribasi, ma’naviy qadriyatlari va dunyoni idrok etish usullarini o‘zida saqlovchi murakkab ijtimoiy-madaniy hodisadir. Tilning bu xususiyati, ayniqsa, atoqli otlar tizimida yaqqol namoyon bo‘ladi. Shaxsga ism berish jarayoni bir

qarashda oddiy nominativ harakat bo‘lib tuyulsa-da, uning asosida muayyan tarixiy an’analar, oilaviy qadriyatlar, diniy qarashlar, estetik mezonlar va ijtimoiy munosabatlar mujassamlashadi. Shu jihatdan antroponimlar faqat identifikatsiya vositasi emas, balki xalqning madaniy xotirasini ifodalovchi lisoniy belgilar hamdir.

Antroponimika onomastikaning inson nomlarini o‘rganuvchi sohasi bo‘lib, uning tadqiqot doirasiga shaxs ismlari, familiyalar, ota ismlari, laqablar, taxalluslar va boshqa nomlash birliklari kiradi. Mazkur maqolada antroponimik tizimning markaziy qismi hisoblangan shaxs ismlari tahlil obyektiga aylantiriladi. O‘zbek antroponimiyasining ilmiy o‘rganilishida E. A. Begmatovning xizmatlari muhim o‘rin tutadi. Olimning O‘zbek tili antroponimikasi va O‘zbek ismlari izohi asarlarida shaxs nomlarining shakllanishi, ma’nosi, tarixiy manbalari va qo‘llanish xususiyatlariga oid ilmiy hamda leksikografik materiallar jamlangan [1; 2]. Mazkur tadqiqotlar o‘zbek ismlarining genetik va semantik jihatdan bir xil emasligini, ular turli tarixiy-madaniy jarayonlar ta’sirida shakllanganini tushuntirish uchun muhim asos yaratadi.

Lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan qaralganda, antroponimning lug‘aviy yoki etimologik ma’nosini aniqlash uning madaniy mazmunini to‘liq ochib bermaydi. Chunki ismning dastlabki ma’nosi bilan muayyan jamiyatda unga yuklanadigan ramziy, hissiy va ijtimoiy mazmun o‘rtasida farq bo‘lishi mumkin.

V. A. Maslova tilni madaniyatni saqlash va uzatish vositasi sifatida talqin qiladi [4]. N. F. Alefirenko lingvomadaniy birliklarning qadriyat va ma’no bilan bog‘liq jihatlariga e’tibor qaratadi [5]. O. Usmonova esa lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tushunchalari qatorida madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiyani ajratadi [3]. Ushbu nazariy qarashlar antroponimlarni madaniy axborot tashuvchi birliklar sifatida izohlash imkonini beradi.

F. Sharifianning madaniy konseptuallashuv haqidagi yondashuvida til birliklari orqali madaniy sxemalar, kategoriyalar va metaforalar ifodalanishi ta’kidlanadi [7]. Mazkur yondashuv o‘zbek ismlarida yorug‘lik, go‘zallik, baxt, baraka, matonat va

e'tiqod kabi mazmuniy sohalarning qanday namoyon bo'lishini o'rganishda nazariy ahamiyatga ega. So'nggi tadqiqotlarda ham antroponimlarning milliy-madaniy xususiyatlari, diniy motivatsiyasi va ijtimoiy vazifalariga e'tibor kuchaymoqda. Jumladan, S. Suvonova va A. Nasirov antroponimlarni turli madaniyatlarda milliy identifikatsiya va madaniy qadriyatlarni ifodalovchi birliklar sifatida tahlil qilgan [8]. S. A. Melibayeva o'zbek antroponimiyasida islomiy an'analar va diniy komponentlarning o'rnini tadqiq etgan [9].

Shunga qaramay, antroponimlarning etimologik mansubligi, nominatsion motivatsiyasi va semantik-madaniy mazmunini o'zaro farqlagan holda izohlash muhim metodologik vazifa bo'lib qolmoqda. Masalan, arab tilidan o'zlashgan ismning o'zbek jamiyatidagi madaniy vazifasi faqat arabcha lug'aviy ma'nosi bilan belgilanmaydi. Xuddi shuningdek, turkiy komponentlardan yasalgan ism ham diniy yoki ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liq mazmun kasb etishi mumkin. Tadqiqotning maqsadi – o'zbek shaxs ismlarining asosiy semantik-madaniy qatlamlarini aniqlash, ularning shakllanishiga ta'sir qilgan tarixiy, diniy, etnomadaniy, ijtimoiy va lisoniy omillarni tizimli tavsiflash.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqot adabiyotlar tahlili va sifatga asoslangan lingvistik interpretatsiya usulida olib borildi. Tadqiqot materiallari sifatida E. A. Begmatovning antroponimikaga oid asarlari, O. Usmonova, V. A. Maslova, N. F. Alefirenko, E. I. Zinovyeva va F. Sharifianning lingvomadaniyatshunoslik bo'yicha ishlari hamda o'zbek ismlarining lingvistik va madaniy xususiyatlariga bag'ishlangan zamonaviy ilmiy maqolalar tanlandi [1–10]. Amaliy tahlil uchun turli semantik motivlarni namoyon eta oladigan 35 ta ismning maqsadli illustrativ tanlanmasi tuzildi. Tanlanma reprezentativ statistik korpus emas; uning vazifasi o'zbek antroponimlaridagi mazmuniy xilma-xillikni ko'rsatishdan iborat. Shu sababli ushbu material asosida ism qo'yish chastotasi yoki muayyan guruhning jamiyatdagi foiz ulushi haqida xulosa chiqarilmaydi. Tavsifiy metod yordamida antroponimlarning tuzilishi, ma'no xususiyatlari va nominatsion vazifalari

izohlandi. Leksik-semantik tahlil orqali shaxs ismlarining asosiy va qo‘shimcha ma’no belgilari, ularning tematik guruhlarga mansubligi aniqlandi. Etimologik yondashuv ismlar tarkibidagi turkiy, arabiy, forsiy va boshqa tarixiy-lisoniy komponentlarni farqlash uchun qo‘llanildi. Murakkab yoki bahsli etimologiyalarda qat’iy xulosa chiqarishdan saqlanildi. Lingvomadaniy tahlil asosida ismlardagi milliy qadriyat, diniy e’tiqod, ramziy tasavvur va madaniy konnotatsiyalar sharhlandi. Interpretativ metod yordamida antroponimning lug‘aviy ma’nosi, unga asos bo‘lgan nomlash motivi va ijtimoiy-madaniy vazifasi o‘rtasidagi bog‘lanish izohlandi.

Natijalar. 3.1. O‘zbek antroponimlarining asosiy semantik-madaniy qatlamlari Tahlil uchun tanlangan ism namunalari yetti semantik-madaniy guruh doirasida tavsiflandi.

1-jadval

O‘zbek antroponimlarining semantik-madaniy guruhlari

Semantik-madaniy qatlam	Ism namunalari	Yetakchi nominatsion motiv
Ezgu tilak va fazilatlar	Umid, Saodat, Baxtiyor, Komila, Aziz	Farzandning baxtli, komil, hurmatli inson bo‘lishini istash
Diniy va e’tiqodiy	Muhammad, Abdulloh, Ibrohim, Zaynab, Fotima	Diniy xotira, e’tiqod, muqaddas shaxslarga hurmat
Tabiat va osmon jismlari	Yulduz, Oydin, Gulbahor, Nilufar, Zuhra	Tabiiy go‘zallik, nur, nafislik va ramziy tasavvurlar
Himoya va umrboqiylik	Tursun, To‘xtasin, O‘lmas, Toshpo‘lat, Temur	Farzandning yashab qolishi, mustahkam va bardavom bo‘lishini istash
Ijtimoiy maqom va hurmat	Ulug‘bek, Bekzod, Shahnoza, Bibixon, Sulton	Ulug‘lik, nufuz, hurmat va ijtimoiy mavqe
Tug‘ilish vaqti va sharoiti	Ramazon, Hayit, Navro‘z, Jumagul, Safar	Tug‘ilish davri, diniy sana, bayram yoki vaziyat
Estetik va hissiy qadriyatlar	Go‘zal, Sevinch, Dilshod, Gulnoza, Mohinur	Go‘zallik, quvonch, mehr, nafislik va yorug‘lik

Jadvaldagi namunalar ismlarning semantik-madaniy mazmuni birgina lug‘aviy ma’no bilan cheklanmasligini ko‘rsatadi. Ismning motivatsiyasi ko‘pincha ma’lum qadriyatning farzand timsolida ro‘yobga chiqishini istash bilan bog‘liq.

3.2. Ezgu tilak va fazilatlarni ifodalovchi antroponimlar

O‘zbek ismlarining muhim qismini farzandga nisbatan ijobiy istak, umid va ma’naviy talabni ifodalovchi birliklar tashkil etadi. Bunday nomlash modeli xalqning farzand tarbiyasi, baxt-saodat va barkamollik haqidagi qarashlari bilan bog‘liq. Umid ismida kelajakdan yaxshilik kutish, Saodat va Baxtiyor ismlarida baxtli hayot tilagi, Komila ismida esa yetuklik va mukammallik bilan bog‘liq semantik motiv namoyon bo‘ladi.

Mazkur antroponimlarda ikki mazmuniy jihat farqlanadi. Birinchisi – ism negizining lug‘aviy ma’nosi. Ikkinchisi – shu ma’noning farzand taqdiriga yo‘naltirilgan ijobiy niyat sifatida talqin qilinishidir. Shunday qilib, ezgu tilakni ifodalovchi ismlar baholovchi-nominativ xususiyatga ega: ular shaxsni atash bilan birga, ota-onaning ma’naviy orzu-intilishlarini ham ifodalaydi.

3.3. Diniy-e’tiqodiy mazmunli antroponimlar

O‘zbek antroponimiyasining muhim semantik-madaniy qatlamlaridan biri diniy e’tiqod va islomiy an’analar bilan bog‘liq ismlardir. Muhammad, Ibrohim, Zaynab, Fotima kabi ismlar diniy-tarixiy shaxslar bilan bog‘liq xotira va hurmat asosida tanlanishi mumkin. Abdulloh esa arab tilidagi diniy mazmunli tarkibiy birliklarga asoslangan ism sifatida namoyon bo‘ladi. Bu guruh ismlarida dastlabki lug‘aviy ma’no bilan diniy-madaniy mazmun har doim bir xil emas. Masalan, Muhammad ismini tanlashda uning lug‘aviy ma’nosidan ko‘ra Payg‘ambar Muhammadga bo‘lgan hurmat kuchliroq motiv bo‘lishi mumkin.

Ismlarda -ulloh/-ulla, -din, abdu- kabi komponentlarning uchrashi diniy leksika va antroponimik so‘z yasalishi o‘rtasidagi aloqani namoyon etadi. Mazkur jihatlar

zamonaviy tadqiqotlarda ham diniy antroponimiyaning muhim belgisi sifatida ko‘rsatiladi [9].

Diniy antroponimlarning shakllanishida uch omil alohida ahamiyatga ega. Birinchidan, diniy shaxslar va tarixiy an’analarga nisbatan hurmat. Ikkinchidan, farzandning ma’naviy barkamolligiga qaratilgan tilak. Uchinchidan, diniy madaniyatga mansublik va oilaviy nomlash an’analarining davomiyligi. Demak, diniy antroponimlarda e’tiqod, tarixiy xotira va oilaviy qadriyatlar birlashadi.

3.4. Tabiat, osmon jismlari va estetik tasavvurlar bilan bog‘liq ismlar

O‘zbek antroponimiyasida tabiatga oid tasavvurlar asosida shakllangan ismlar ham alohida mazmuniy qatlamni tashkil etadi. Yulduz, Oydin, Gulbahor, Nilufar, Zuhra kabi ismlar osmon jismlari, yorug‘lik, gul va o‘simliklar yoki ular bilan bog‘liq estetik belgilar orqali motivatsiyalangan. Mazkur nomlash modelida tabiat unsuri shaxsning ijobiy xususiyatini tasvirlash uchun ramziy asos vazifasini bajarishi mumkin. Masalan, oy komponenti ismlar tarkibida go‘zallik, yorug‘lik va latofat tasavvurlari bilan bog‘lanishi mumkin. Gul komponenti esa o‘simlik nomidan tashqari nafislik, husn va yoqimlilikni ifodalovchi madaniy belgi sifatida talqin qilinadi. Gulbahor ismida gul va bahor tasavvurlarining uyg‘unlashuvi yangilanish, yasharish va go‘zallikka oid ma’nolarni yuzaga chiqaradi. Mohinur singari tarkibli ismlarda esa osmon jismi va yorug‘likka oid obrazlar birlashadi.

Bunday ismlarning madaniy xususiyati ularning metaforik motivatsiyasida ko‘rinadi. Tabiatga xos go‘zallik, yorqinlik yoki nafislik insonning orzu qilingan belgisiga ko‘chiriladi. F. Sharifianning madaniy metafora nazariyasi bu kabi semantik ko‘chishlarni izohlash uchun nazariy asos bo‘la oladi [7].

3.5. Himoya, bardavomlik va umrboqiylik motiviga asoslangan ismlar

O‘zbek ismlarining tarixiy-etnomadaniy qatlamida bolani turli xavf-xatarlardan asrash, uning uzoq umr ko‘rishini istash yoki oiladagi muayyan tashvishlarni bartaraf etish niyatiga bog‘liq ismlar uchraydi. Tursun, To‘xtasin, O‘lmas kabi antroponimlar

ushbu guruhning xarakterli namunalari hisoblanadi. Tursun ismida farzandning yashab qolishi, hayotda bardavom bo‘lishiga qaratilgan istak ifodalanishi mumkin. To‘xtasin nomi ayrim tarixiy nomlash an’analarida farzand nobudgarchiligining to‘xtashi haqidagi tilak bilan bog‘langan. O‘lmas esa bevosita umrboqiylikni istash mazmunini namoyon etadi.

Toshpo‘lat va Temur ismlarida qattiqlik, mustahkamlik, chidamlilik kabi sifatlar nomlashning asosiy semantik belgisi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu belgilarning bolaga ko‘chirilishi sog‘lomlik va matonatga oid ijobiy niyat bilan bog‘liq holda talqin etiladi. Bu turdagi ismlar tarixiy etnolingvistik jarayonlarda so‘z va nomning himoya kuchiga ishonish, farzand taqdiriga ijobiy ta’sir ko‘rsatish istagi kabi tasavvurlar mavjud bo‘lganini o‘rganish uchun ahamiyatlidir [1]. Biroq bunday talqinlarni barcha ism egalari yoki barcha davrlar uchun bir xilda qo‘llash mumkin emas. Hozirgi nomlash amaliyotida mazkur ismlar dastlabki himoyaviy motividan uzilgan holda ham tanlanishi mumkin.

3.6. Ijtimoiy maqom, hurmat va nasab bilan bog‘liq antroponimlar

O‘zbek antroponimik tizimida bek, xon, sulton, mirzo, bibi kabi tarixiy-ijtimoiy ma’nolarga ega komponentlar ismlar tarkibida faol ishtirok etgan. Ulug‘bek, Bekzod, Bibixon, Sulton kabi ismlarda ulug‘lik, hurmat, mavqe va nufuzga oid madaniy tasavvurlar ifodalanishi mumkin. Masalan, bek komponenti tarixiy jihatdan boshqaruv, nufuz yoki yuqori ijtimoiy mavqe bilan aloqador bo‘lgan. Antroponim tarkibida esa u farzandning ulug‘ inson bo‘lishiga qaratilgan tilak, hurmat ifodasi yoki an’anaviy ism yasovchi komponent vazifasida uchrashi mumkin. Bekzod ismida turkiy bek va forsiy zod komponentlarining birikishi turli lisoniy manbalarga mansub unsurlar antroponimik tizimda yaxlit ma’no hosil qilishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, -xon yoki bek komponentining mavjudligi ism egasining haqiqiy ijtimoiy maqomini anglatmaydi. Bunday birliklarda tarixiy ma’no ko‘pincha hurmat va ijobiy baholash mazmuniga aylangan bo‘ladi.

3.7. Tug‘ilish vaqti va sharoitini ifodalovchi antroponimlar

O‘zbek xalqining an’anaviy nomlash amaliyotida bola tug‘ilgan vaqt, bayram, muayyan diniy davr yoki ijtimoiy vaziyat ism tanlashga ta’sir etishi mumkin. Ramazon, Hayit, Navro‘z, Jumagul, Safar kabi ismlar mazkur nominatsion modelni ko‘rsatadi. Ramazon va Hayit ismlari diniy taqvim hamda bayramlar bilan, Navro‘z bahorgi yangilanish bayrami bilan bog‘lanadi. Jumagul tarkibida hafta kuni bilan bog‘liq belgi va estetik komponent uyg‘unlashgan. Bunday nomlashda ism farzandning tug‘ilishiga oid voqelikni eslab qolish vazifasini bajarishi mumkin. Natijada antroponim oilaviy xotira belgisiga aylanadi. Ushbu guruhning o‘ziga xosligi shundaki, ismda faqat doimiy sifat yoki tilak emas, balki muayyan vaqt va hodisaga oid axborot saqlanishi mumkin.

3.8. Antroponimlarning etimologik va semantik-madaniy qatlamlari o‘rtasidagi munosabat. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, antroponimning kelib chiqish tilini aniqlash bilan uning semantik-madaniy vazifasini aniqlash ikki turli ilmiy masaladir.

2-jadval

Etimologik mansublik va madaniy mazmunning o‘zaro munosabati

Ism	**Etimologik xususiyat**	**Semantik-madaniy talqin**
Tursun	Turkiy fe’l negizi	Umrboqiylik va himoya tilagi
Sevinch	Turkiy lug‘aviy asos	Quvonch va ijobiy hissiyot
Muhammad	Arabiy kelib chiqish	Diniy hurmat va tarixiy xotira
Saodat	Arabiy kelib chiqish	Baxt va farovonlik tilagi
Gulbahor	Forsiy tarkibiy asoslar	Go‘zallik va bahoriy yangilanish
Bekzod	Turkiy va forsiy komponentlar	Nufuz, nasab va ulug‘lik tasavvuri
Oynur	Turkiy va arabiy komponentlar	Yorug‘lik, go‘zallik va ezgu tilak

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, etimologik manbasi turlicha bo‘lgan antroponimlar bir xil madaniy konseptni ifodalashi mumkin. Aksincha, bir til qatlamiga mansub ismlar turli nominatsion motivlarga ega bo‘lishi mumkin. Shuningdek, tarkibiy qismlari turli tillardan olingan ismlar o‘zbek antroponimik tizimida yagona birlik sifatida qo‘llanadi. Bu hodisa uzoq tarixiy til aloqalari va mahalliy nomlash modellarining o‘zaro ta’siri bilan izohlanadi.

Muhokama. 4.1. Antroponimning uch qavatli semantik tuzilishi

O‘tkazilgan sifat tahlili asosida o‘zbek shaxs ismlarining madaniy mazmunini izohlashda uch qavatli analitik modeldan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Birinchi qavat – etimologik-lug‘aviy mazmun. Bu ism yoki uning tarkibiy qismlarining dastlabki leksik ma’nosini o‘z ichiga oladi. Masalan, Yulduz ismida osmon jismi nomi, Sevinch ismida quvonch hissini anglatuvchi so‘z, Tursun ismida esa harakat-holatga oid fe’l negizi asos bo‘ladi. Ikkinchi qavat – nominatsion motiv. Bu shaxsga aynan nima sababdan mazkur ism berilganini izohlaydi. Masalan, Yulduz ismi yorqinlik va go‘zallik haqidagi tasavvurga asoslanishi mumkin. Tursun ismi esa muayyan oilaviy vaziyatda farzandning umrli bo‘lishini istash bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Uchinchi qavat – lingvomadaniy konnotatsiya. Bu ismning muayyan xalq madaniyatidagi qadriyatlar tizimi, tarixiy xotira va ramziy ma’nolar bilan bog‘lanishini anglatadi. Mazkur uch qavat bir-biriga bog‘liq bo‘lsa-da, ular doimo bir xil darajada faol bo‘lmaydi. Vaqt o‘tishi bilan antroponimning dastlabki nomlash motivi unutilishi, ayni paytda uning madaniy nufuzi yoki estetik jozibasi saqlanib qolishi mumkin. Bu holatni antroponimik ma’noning tarixiy o‘zgaruvchanligi sifatida talqin qilish mumkin.

4.2. Antroponimlarning shakllanishiga ta’sir qiluvchi ekstralingvistik omillar

O‘zbek antroponimiyasidagi madaniy qatlamlarning shakllanishi bir qator o‘zaro bog‘liq omillarga asoslanadi. Turli davrlardagi etnik aloqalar, siyosiy tuzumlar, madaniy muhit va til munosabatlari antroponimik repertuarning kengayishiga ta’sir etgan. O‘zbek ismlari tizimida turkiy, arabiy va forsiy unsurlarning birgalikda uchrashi tarixiy-lisoniy aloqalarning muhim ko‘rsatkichidir.

Diniy omil. Islomiy an’analar ayrim ismlarning ommalashuvi, yangi diniy komponentlarning nomlash tizimiga kirib kelishi va diniy-tarixiy shaxslar nomlarining qadrlanishiga ta’sir etgan. Diniy antroponimlarning mahalliy til tizimiga moslashuvi bu jarayonning faqat o‘zlashma so‘zlar bilan cheklanmaganini ko‘rsatadi [9]. Milliy urf-odatlar, ism qo‘yish marosimlari, himoyaviy e’tiqodlar va ramziy tasavvurlar ayrim antroponimlarning yuzaga kelishi hamda saqlanishiga xizmat qilgan. Farzandga ism

tanlashda ota-ona orzusi, ajdodlar xotirasi, qarindoshlar tavsiyasi, oilaviy an'ana va hurmat qilinadigan shaxslarning nomi muhim bo'lishi mumkin. Ismning ohangdorligi, talaffuz qulayligi, chiroyli eshitilishi va ijobiy mazmunga egaligi ham nominatsiya jarayoniga ta'sir etadi.

Zamonaviy madaniy aloqalar omili. Ommaviy axborot vositalari, adabiyot, san'at, migratsiya va xalqaro muloqot nomlash repertuariga yangi shakllar kirib kelishi uchun sharoit yaratadi. Biroq ushbu omilning hozirgi o'zbek ism tanlash amaliyotiga ta'sir darajasini baholash maxsus statistik va sotsiolingvistik tadqiqotni talab etadi. Demak, ism shakllanishi faqat tilning ichki qonuniyatlari bilan belgilanmaydi. U jamiyatdagi madaniy ehtiyojlar va tarixiy sharoitlar bilan ham uzviy bog'liq.

4.3. Lingvistik omillar va antroponimik so'z yasalishi

O'zbek antroponimiyasidagi semantik-madaniy qatlamlarning shakllanishida tilning ichki imkoniyatlari ham muhim rol o'ynaydi. Birinchidan, appellativning antroponimlashuvi, ya'ni turdosh so'zning shaxs nomiga aylanishi kuzatiladi. Sevinch, Yulduz, Umid, Go'zal kabi ismlar ushbu jarayonni namoyon etadi. Bunda dastlabki leksik ma'no saqlanishi mumkin, biroq birlik yangi – shaxsni nomlash vazifasini bajaradi. Ikkinchidan, komponentlarning qo'shilishi orqali murakkab ismlar shakllanadi. Gulbahor, Toshpo'lat, Ulug'bek, Bekzod, Mohinur kabi ismlar tarkibidagi unsurlar o'zaro birlashib yangi antroponimik birlik hosil qiladi. Uchinchidan, madaniy va hurmat bildiruvchi komponentlar ismlar tarkibiga kiradi. -xon, -bek, -bibi, -jon singari elementlar turli kontekstlarda hurmat, yaqinlik, ijobiy baholash yoki an'anaviy nomlash modelining belgisi sifatida xizmat qilishi mumkin. To'rtinchidan, o'zlashma va mahalliy elementlarning birikishi kuzatiladi. Bekzod va Oynur singari ismlar turli etimologik manbalarga ega komponentlarning bir nominativ birlik tarkibida uyg'unlashishini ko'rsatadi. Ushbu lingvistik mexanizmlar madaniy mazmunning til vositalari orqali shakllanishini ta'minlaydi.

4.4. Semantik-madaniy qatlamlarning o'zaro kesishuvi

Tadqiqotda ajratilgan yetti guruh mutlaq chegaralarga ega emas. Ayrim ismlar bir vaqtning o‘zida ikki yoki undan ortiq semantik-madaniy qatlamga mansub bo‘lishi mumkin. Masalan, Mohinur ismida tabiiy-kosmik obraz, yorug‘lik ramzi va estetik qadriyat birlashadi. Gulbahor ismida tabiatga oid nomlash motivi bilan go‘zallik va yangilanish tasavvurlari o‘zaro bog‘langan. Ramazon ismi esa, bir tomondan, diniy qatlamga mansub bo‘lsa, ikkinchi tomondan, muayyan vaqt bilan bog‘liq nomlash motivini ham ifodalashi mumkin. Shu sababli o‘zbek antroponimlarini tadqiq etishda bir ismni faqat bitta semantik guruhga qat’iy biriktirish ayrim madaniy ma’nolarning e’tibordan chetda qolishiga olib keladi. Ko‘pqatlamli semantik yondashuv esa antroponimning lug‘aviy, etimologik, motivatsion va madaniy xususiyatlarini birgalikda ochib berish imkonini beradi.

4.5. Natijalarning mavjud tadqiqotlar bilan munosabati

Mazkur maqoladagi tasnif E. A. Begmatovning o‘zbek ismlari haqidagi tadqiqotlarida yoritilgan tarixiy, leksik va nominatsion jihatlarga tayanadi [1; 2]. Shu bilan birga, lingvomadaniyatshunoslik nazariyasidagi madaniy konnotatsiya, konsept va ramz tushunchalari asosida antroponimlarning qadriyatga oid mazmunini alohida sharhlaydi [3–7]. Suvonova va Nasirovning tadqiqotida antroponimlarning madaniy identifikatsiya vositasi sifatidagi vazifasiga urg‘u berilgan [8]. Mazkur maqolada esa ushbu vazifa o‘zbek shaxs ismlarining ichki semantik guruhlari orqali tavsiflandi.

Melibayevaning diniy antroponimlarga oid tadqiqoti islomiy nomlash an’analarining madaniy ahamiyatini yoritadi [9]. Hozirgi tahlil diniy qatlamni boshqa semantik-madaniy qatlamlar bilan bir tizimda ko‘rib chiqishi bilan ushbu yo‘nalishni kengroq tahliliy doirada izohlaydi. Shunday qilib, maqolada taklif etilayotgan asosiy metodologik yondashuv antroponimning etimologik manbasi, nominatsion motivi va lingvomadaniy mazmunini alohida, ammo o‘zaro bog‘liq tahlil darajalari sifatida ajratishdan iborat.

4.6. Tadqiqotning cheklovlari

Tadqiqot adabiyotlar sharhi va kichik hajmdagi illustrativ tanlanmaga asoslangan. Shu sababli aniqlangan semantik-madaniy guruhlar o‘zbek antroponimiyasining barcha mavjud turlarini to‘liq qamrab oladi, deb da’vo qilinmaydi. Shuningdek, bir ismning madaniy mazmuni hudud, davr, oila va konkret nomlash vaziyatiga qarab farqlanishi mumkin. Ayrim etimologik talqinlar ham maxsus tarixiy lug‘atlar va yozma manbalar asosida qayta tekshirishni talab etadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda katta hajmli antroponimik korpus, hududiy materiallar, ism qo‘yish sabablari bo‘yicha so‘rovnomalar va diaxron ma’lumotlar asosida ushbu tasnifni sinovdan o‘tkazish maqsadga muvofiq.

Xulosa. O‘zbek antroponimlarining semantik-madaniy qatlamlari tahlili quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi. Birinchidan, o‘zbek shaxs ismlari faqat insonni individuallashtiruvchi nominativ birliklar emas, balki xalqning tarixiy tajribasi, diniy qarashlari, ma’naviy qadriyatlari va estetik tasavvurlarini aks ettiruvchi lingvomadaniy birliklar sifatida ham namoyon bo‘ladi. Ikkinchidan, tanlangan antroponimlar misolida ezgu tilak va fazilatlar, diniy e’tiqod, tabiat va osmon jismlari, himoya va umrboqiylik, ijtimoiy maqom, tug‘ilish sharoiti hamda estetik-hissiy qadriyatlarga asoslangan yetti semantik-madaniy qatlam tavsiflandi. Mazkur guruhlar shartli bo‘lib, ayrim ismlar bir nechta madaniy mazmunni birlashtirishi mumkin. Uchinchidan, antroponimning etimologik mansubligi uning madaniy ma’nosini to‘liq belgilamaydi. Turli til manbalariga mansub ismlar bir xil qadriyatni ifodalashi, bir ism tarkibida esa turli lisoniy komponentlar o‘zaro birlashishi mumkin. To‘rtinchidan, o‘zbek ismlarining shakllanishida tarixiy, diniy, etnomadaniy, oilaviy-ijtimoiy va estetik omillar muhim o‘rin tutadi. Ushbu ekstralingvistik omillar appellativning antroponimlashuvi, murakkab ism yasalishi va nomlash komponentlarining qo‘llanishi kabi lingvistik mexanizmlar bilan o‘zaro aloqada namoyon bo‘ladi. Beshinchidan, antroponimlarni tahlil qilishda etimologik-lug‘aviy ma’no, nominatsion motiv va lingvomadaniy konnotatsiyani farqlash ularning mazmuniy tuzilishini yanada izchil tavsiflash imkonini beradi.

Umuman, o‘zbek antroponimiyasi xalqning madaniy xotirasi, qadriyatlar tizimi va tarixiy dunyoqarashini o‘rganish uchun muhim lingvistik material hisoblanadi. Ismlarning semantik-madaniy qatlamlarini kompleks tadqiq etish nafaqat antroponimika, balki etnolingvistika, lingvomadaniyatshunoslik va kognitiv tilshunoslik uchun ham nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov E. A. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
2. Begmatov E. A. O‘zbek ismlari izohi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2016. – 608 b.
3. Usmonova O. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
5. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. – Москва: Флинта; Наука, 2010. – 288 с.
6. Зиновьева Е. И. Лингвокультурология: от теории к практике. – Санкт-Петербург: СПбГУ; Нестор-История, 2016. – 182 с.
7. Sharifian F. Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2017.
8. Suvonova S., Nasirov A. Anthroponyms as Cultural Markers: A Comparative Linguistic Study. – The Lingua Spectrum, 2025. – Vol. 4, № 1. – P. 588–597.
9. Melibayeva S. A. The Influence of Islam on Uzbek Anthroponymy. – Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 2026. – Vol. 7, № 1. – P. 194–198. https://doi.org/10.51699/cajlpc.v7i1.1417
10. Tursunboyeva G. B. O‘zbek tili onomastik tizimida antroponimlar. – Yangi O‘zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali, 2025. – Jild 3, № 7.
11. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York: Oxford University Press, 1997.

12. Sharipova M. Anthroponyms in the Uzbek Language. – World of Philology, 2026. – Vol. 4, № 5. – P. 95–99.